

Apie sensorinę socializmo atmintį

Gediminas Lankauskas

Straipsnyje analizuojamas Grūto parkas ir jo eksponatai, menantys Lietuvos socialistinę praeitį. Grūtas nagrinėjamas kaip visuomeninės atminties vieta, kurioje socializmas atgaivinamas pasitelkus vaizdines reprezentacijas (skulptūros ir kiti objektai) bei skonio pojūtį („tarybiniai“ patiekalai ir gėrimai parko kavinėje). Straipsnyje argumentuojama, kad socializmo reğėjimas ir ragavimas, nepaisant šių pojūčių sąsajos su ta pačia praeitimi, aktyvuoja skirtingus prisiminimus. Grūtas taip pat aptariamas kaip vis labiau suprekinamos ir „modernėjančios“ dabarties kritika. Metodologiškai šio Parko-muziejaus analizėje bandoma atsiriboti nuo logocentriinių priegų pabrėžiant sensoriumo svarbą socialinės atminties tyrimuose.

Dr. Gediminas Lankauskas, Concordia universitetas, Sociologijos ir antropologijos katedra, 1455 de Maisonneuve Blvd. W., Montréal, QC, Canada H3G 1M8, el. paštas: glankaus@alcor.concordia.ca

Socializmo amnezijos paradoksai

1989 m. suirus socialistiniam blokui ir kiek vėliau sugriuvus Sovietų Sąjungai, komunistinės praeities užmarštis tapo viena pastebimiausių socialinių praktikų daugelyje Rytų Europos šalių. Rusijos kolonializmo amnezija posocialistinėje Lietuvoje pasireiškė konkrečiais visuomeninės erdvės „pertvarkymais“ (Verdery 1999), kuriais buvo siekiama susigrąžinti sovietinės valstybės uzurpuotas erdves šalinant iš jų įvairius komunistinės propagandos įvaizdžius¹.

¹ 1991 m. rugpjūčio 23 d. Vilniaus centre įvykęs Vladimiro Lenino statulos „pakilimas“ nuo granitinio pjedestalo, ant kurio ji ilgus metus išstūškojo priešais KGB būstinę, yra vienas iš daugelio tokio „pertvarkymo“ pavyzdžių. Bekoji Leniną (mat apatinės jo galūnės liko įstrigusios bronziniame pamate), kadaruojantį ant keliamojo krano lyno, plojimais ir šūksniais drąsino tūkstančiai džiūgaujantių stebėtojų. Šio ikonoklastinio įvykio vaizdai buvo žiniasklaidos bematant išplatinti po pasaulį kaip Kremliaus viešpatavimo pabaigos Baltijos valstybėse ir apskritai Rytų Europoje simbolis. Iškeltas iš viešosios srities Leninas, pagrindinis sovietinio socializmo ideologas, kaip ir dešimtys jo pasekėjų, „dingo iš akių“. Jie atsidūrė savivaldybių rūsiuose, garažuose arba statybinių atmatų sąvartynuose. (Tačiau prisiminkime darbininkų, valstiečių, Raudonosios armijos kareivių bei inteligentų skulptūras ant Vilniaus Žaliojo tilto – jos taip ir liko nepaliestos tokių posocialistinių „pertvarkymų“.)

Subirėjus Maskvos imperijai, Lietuvoje, kaip ir daugelyje kitų SSRS respublikų, nuo pastatų dingo milžiniški plakatai su stotingų darbininkų bei valstiečių portretais, iš bibliotekų lentynų išnyko gausūs Marxo ir Lenino raštų tomai, iš aikščių ir parkų buvo išgabentos nusipelnusių partijos veikėjų ir aktyvistų statulos. Kremliaus vaizdinę propagandą, kelis dešimtmečius žadėjusią „šviesią“ komunistinę ateitį, pakeitė *Carlsberg* alaus, *Calvin Klein* marškinėlių, *SONY* aparatūros, *Swatch* laikrodžių, *McDonald's* mėsainių, *Mazda* automobilių ir kitų „modernių“ transnacionalinių prekių reklama, viliojanti vartotoją malonumais ir gerove.

Nors materialūs socialistinės praeities žymenys išnyko iš visuomeninių erdvių, socializmo atmintis tebeliko gyva žmonių sąmonėje. Užmirštiną praeitį primenančių simbolių pašalinimas visiškos amnezijos negarantuoja. Užmarštis – daugiakryptis ir paradoksalus procesas, nuolat trikdomas prisiminimų. Jie paprastai koegzistuoja su užmarštimi kaip dialektinė partnerystė (Antze, Lambek 1996: xxviii–xxix; Davis, Starn 1989: 4; Terdiman 1993: 22).

Praėjus keleriems metams po Nepriklausomybės paskelbimo Lietuvoje, nusipelnusių kompartijos veikėjų statulos, biustai ir bareljefai vėl „sukruto“. 1998 m. speciali Seimo komisija paskelbė respublikinį konkursą restauruoti ir išsaugoti nederamai „pamirštą“ socialistinį paveldą. Jį laimėjo ponas Vilius Malinauskas, sėkmingos dzūkiškų grybų ir uogų apdorojimo įmonės savininkas, kadaise buvęs kolūkio administratoriumi. Jam priklausantis miškingas plotas, besidriekiantis už apsnūdusio Grūto kaimelio pietryčių Lietuvoje, buvo paverstas socialistinės praeities parku-muziejumi po atviru dangumi. Marxo, Lenino, Stalino, Melnikaitės ir daugybės kitų ideologų, dainių ir didvyrių ikonos bei stovylos, suvežtos iš šalies miestų ir miestelių, tapo muziejaus eksponatais².

Grūto parkas oficialiai buvo atidarytas 2001 m. balandžio pirmąją. Melagių diena buvo pasirinkta, ko gero, neatsitiktinai. Tokia data implikuojama, jog šio Parko įkūrimas yra savotiškas „pokštas“, tai yra įvykis, į kurį žiūrėti per daug rimtai nereikėtų. Atidarymo ceremonija sutraukė nemažą lankytojų minią, kurią linksmino Leniną improvizuojantis aktorius bei „pionieriai“, nunykusios komunistinio jaunimo organizacijos nariai, atpažįstami iš raudonų trikampių kaklaraiščių. Tačiau Grūtas prajuokino toli gražu ne visus. Jo įsteigimas sukėlė karštas diskusijas, kurios bematant apėmė visą šalį, poliarizuodamos piliečius į priešiškas stovyklas. Vieni sveikino tokią memorialinę iniciatyvą, kiti joje

² Grūtas yra privati pono V. Malinausko nuosavybė. Kartu su šeima jis gyvena trijų aukštų name, esančiame netoli įėjimo į Parką. Visi Grūto eksponatai priklauso Lietuvos valstybei.

įžvelgė šventvagystę ir griežtai baustiną „nusikaltimą“³. Socialinė atmintis rečiau artikuliuojama kaip monologas. Ji dažnai tampa daugiabalse polemika.

Šiame straipsnyje analizuoju Grūtą kaip atminties vietą – *lieu de mémoire* (Nora 1989), – menančią Lietuvos netoliną socialistinę praeitį vis labiau suprekinamoje vartotojiško „kapitalizmo“ aplinkoje. Atmintis ir jos *alter ego* užmarštis mane domina kaip kontekstualizuotos socialinės praktikos, tai yra kaip reiškiniai, formuojami istorinio vyksmo ir savo ruožtu darantys įtaką istoriniams procesams. Kolektyvinė atmintis kaip socialinio žinojimo forma yra ypač parankus tyrimo objektas analizuojant ir siekiant geriau suprasti sudėtingų posocialistinių permainų trajektorijas tiek nūdienos Lietuvoje, tiek kituose Rytų Europos kontekstuose. Etnografiniai memorialinių praktikų tyrimai leidžia kritiškai vertinti visuomeniniuose moksluose išsigalėjusias vadinamąsias tranzitologines paradigmas, pagal kurias posocializmo virsmas suprantamas kaip tiesmukiškas „perėjimas“ (*transition*) iš socializmo į kapitalizmą (Verdery 1996; Hann 2002; Berdahl 2003).

Grūtas itin įdomus kaip nediskursyvos, arba nekalbinės, atminties vieta, kurioje sovietmečio prisiminimai viešinami ir įprasminami pasitelkiant daugiausia ne žodinius, bet sensorinius raiškos būdus. Šiame muziejuje į „atminties darbą“ (Ten Dyke 2000) įtraukti rega ir skonis. Grūte Lietuvos komunistinę praeitį galima ne tik pamatyti skulptūrų ekspozicijoje, bet ir paragauti jos muziejaus kavinėje, kur lankytojui siūlomi „tarybiniai“ patiekalai ir gėrimai.

Per pastaruosius du dešimtmečius etnografiniuose darbuose, nagrinėjančiuose socialinę atmintį, daugiau domėtasi prisiminimų turiniu negu jų objektyvizavimo ar raiškos formomis. Tai, ką individai ar žmonių grupės prisimena, suprantama, yra labai svarbu. Atminties pateikiami konkretūs faktai (jie gali būti tikri arba išgalvoti) dažnai mobilizuojami teigiant tapatybę, pareiškiant kaltinimus, reikalaujant materialinio atlygio ar moralinės atsakomybės, revizuojant „oficialiąsias“ istorijos interpretacijas ir pan. Tačiau mums turi rūpėti ne tik tai, *ką* žmonės mena ir kokių tikslų jie siekia naudodami savo atminties resursus, bet ir *kaip* jie prisimena praeitį. Žinoma, visi šie elementai memorialinėse praktikose yra glaudžiai susiję⁴.

Nenuostabu, kad socialiniuose moksluose, užvaldytuose logocentriinių teorijų ir metodų, atmintis dažniausiai tiriama analizuojant žodinius naratyvus bei tekstus. Išties praeitis dažnai atgyja pasakojimuose, dienoraščiuose, archyvų dokumentuose, memuaruose ar biografijose (Humphrey 1994; Skultans 1997; Skultans 2001). Bet juk praeitis neretai inkorporuojama į dabartį ir pasitelkiant

³ Žr., pvz., *Grūto parko tiesa* 2002: 2.

⁴ Teoriniai bei metodologiniai socialinės atminties tyrimo antropologijoje klausimai aptaria mi Pine, Kaneff, and Haukanes 2004: 1–29; žr. taip pat Šutinienė 2003.

tokias neverbalines mnemonines priemones kaip ritualas, įvairios vaizdinės reprezentacijos, garsų, kvapų ar skonio efektai ir pan. Kitaip tariant, praeitį prisimename ne vien žodžiais (Abercrombie 1998; Sutton 2001; Lambek 2002).

Straipsnį pradėdau socialinės atminties ypatybių Sovietų Lietuvoje apžvalga. Po to aptariu įvairias memorialines praktikas, būdingas dabartiniam posocialistinio „perėjimo į kapitalizmą“ laikotarpiui. Etnografinėje straipsnio dalyje kviečiu skaitytoją apžiūrėti Grūto kolekciją ir papietauti jo kavinėje. Ekskursijos metu bandysime geriau suprasti, kaip muziejaus eksponatai bei jo teritorijoje siūlomi patiekalai ir gėrimai iš marksistinės-lenininės praeities sužadina atmintį per regos ir skonio pojūčius. Pabaigoje pateikiu pagrindinių temų ir argumentų sintezę⁵.

Sovietinė valstybė ir „virtuvinių bendruomenių“ kontratmintis

Marksistinėje teorijoje socializmas buvo suprantamas kaip pereinamasis žmonijos pažangos, siekiant visiškos lygybės, teisingumo ir materialinės gėrovės, tarpsnis. Tokios istorinės evoliucijos tikslas – socialinė-ekonominė santvarka, žinoma komunizmo vardu. Išvalgūs marksizmo teoretikai tokį vyksmą laikė globalios istorinės raidos natūraliu ir neišvengiamu rezultatu. Anot jų, visose socialistinėse tautose ir galiausiai visame pasaulyje komunizmo pergalė buvo garantuota. Paternalistinės „liaudies“ valstybės, tikindamos, kad žmonija neturi kito pasirinkimo, naudojo tokią ideologiją savo galiai ir teisėtumui įtvirtinti (Watson 1994: 1–2; Davis, Starn 1989: 4; Kaneff 2004: 8).

Priešingai nei ateitis, kurios vizija marksistinėje teleologijoje buvo visiškai aiški, praeitis komunizmo teoretikams kėlė nemažai rūpesčių. Ją reikėjo reviduoti, kad ji neprieštarautų hegemoninės valstybės absoliučioms tiesoms. Pavyzdžiui, po Nepriklausomybės praradimo 1940 m. Maskvos kolonijinis režimas netrukus ėmėsi perrašyti Lietuvos istoriją. Kaip teigia Edwardas Casey (Casey 2004: 25), „kiekviena revoliucija, kad ir kaip ji abejotų oficialiąja senojo režimo atmintimi, bematant įtvirtina... naują tokios atminties variantą“. Sovietinės valstybės sankcionuotoje historiografijoje skaitome, kad Lietuva, kaip Latvija bei Estija, nebuvo jėga inkorporuotos į SSRS, bet „savanoriškai“ į ją įstojo po visuotinio referendumo, neva parodžiusio liaudies norą geopolitiškai įsiliesti į Kremliaus valdomą „brolišką sąjungą“. Anot partijos apbruotų istorinių šal-

⁵ Etnografinė medžiaga šiam tyrimui buvo renkama 2003–2005 m. Pagrindiniai metodai – stebėjimas bei nestruktūruotas interviu. Kalbinta daugiau negu penkiasdešimt informantų, tarp jų – Grūto savininkas, Parko gidai bei jo lankytojai (Lietuvos ir kitų šalių piliečiai), „tarybinės“ kavinės personalas ir kt. Be to, buvo apklausti kelių kartų atstovai Vilniuje ir Kaune.

Įvairūs žiniasklaidos šaltiniai taip pat buvo naudojami kaip vertingi duomenų šaltiniai; žr., pvz., Parko oficialų tinklalapį <www.grutoparkas.lt> [žiūrėta 2005 01 17].

tinų, Baltijos valstybės, baigiantis Antrajam pasauliniam karui, buvo ne okupuotos, bet išvaduotos Raudonosios armijos. Sovietinių piliečių, viešai prieštaravusių socialistinės valstybės atminčiai ir drįsusių prisiminti praeitį kitaip, laukė persekiojimai ir represijos (Kiaupa 2002; Skultans 1997; Kaneff 2004).

Vis dėlto socializmo laikų atmintis nebuvo „monologinė“ (Watson 1994: 2). Alternatyvūs individų ar grupių prisiminimai gyvavo kartu su oficialiomis marksistinės-lenininės valstybės istorijos interpretacijomis. Nesankcionuotos reminiscencijos reiškėsi, pavyzdžiui, „pamirštinių“ istorinių įvykių slaptais minėjimais (Vasario 16-toji), nelegaliais Kūčių, Velykų bei Vėlinių šventimais ar pavienių individų pasakojimais, menančiais tarpukario (1918–1939) „aukso amžių“ ar penktajame dešimtmetyje vykdytas KGB represijas. Socialistinėje Lietuvoje, kaip ir kitose SSRS respublikose, prieš hegemoninę valstybę nukreipta pagrindinė kontratmintis, egzistavusi intymiose šeimos ir draugų grupėse, buvo vienas pagrindinių tautinės tapatybės teigimo ir reproduktivumo resursų. Vadinamųjų „virtuvinių bendruomenių“ (Boym 1996) atminties palaikomas tautiškumas sudarė reikšmingą ideologinę prieštarą Maskvos kolonijiniam režimui.

Visuomeninių erdvių uzurpavimas buvo svarbi autoritarinės valstybės strategija siekiant manipuluoti istorijos naratyvu. Lietuvai „įstojus“ į Sovietų Sąjungą, viena svarbesnių Komunistų partijos užduočių buvo reprezentacijų, menančių užmirštiną „buržuazinę“ praeitį, šalinimas pakeičiant jas propagandine socializmo ikonografija. Marxo, Lenino bei jų sekėjų atvaizdai, pasirodę Lietuvos aikštėse, gatvėse ir parkuose, naujojo režimo buvo naudojami kaip priversinės užmaršties priemonė ir kaip būdas įtvirtinti Kremliaus hegemoniją⁶.

Antropologė Katherine Verdery (Verdery 1996: 39ff) išvalgiai aptaria įvairius būdus, naudotus siekiant pasisavinti autoritarinės valstybės piliečių laiką. Pasak autorės, valandos, praleistos ilgose parduotuvių eilėse, prievartinis dalyvavimas partijos organizuotose masinėse šventėse, dienotvarkių reguliavimas, komendanto valandos įvedimas ir pan. – tai asmeninio laiko „suvalstybinimo“ (*etatization*) pavyzdžiai. Komunistinių režimų strategijos, kuriomis buvo siekiama manipuluoti visuomeninėmis erdvėmis, deja, susilaukė kur kas mažesnio tyrinėtojų dėmesio. O juk tokios erdvės, kaip ir kasdienybės laikas, skirtas darbui, vartojimui ar laisvalaikiui, buvo labai panašiai suvalstybtos. Uzurpuoti socialistinio laiko nebūtų buvę įmanoma neužvaldžius įvairių visuomeninės sferos lokalų. Metaforiškiau kalbant, socialistinio laiko produkcijai reikėjo daug socialistinės erdvės.

⁶ Tokias „pertvarkymo“ praktikas, būdingas porevoliucinei bei posocialistinei Rusijai, aptaria Susan Buck-Morss (Buck-Morss 2002: 80–85). Lauros Mulvey ir Marko Lewiso dokumentinis filmas *Disgraced Monuments* (1994) pasakoja apie įvairių paminklų likimus Rusijoje keičiantis politinėms santvarkoms.

Miestų gatvės ir kaimų keliai, aikštės ir metro stotys, mokyklų klasės ir gamyklų cechai, valstybinės valgyklos ar prekybos įstaigos – tai banalios kasdienybės erdvės, kuriose buvo kuriamas ir reprodukuojamas socialistinis temporaliskumas (Kaneff 2004: 8–9). Tokiais būdais partijos monopolizuota visuomeninė sfera buvo naudojama užmirštinoms istorinėms praeitims ištrinti, režimui įteisinti dabartyje bei „šviesios“ komunistinės ateities vizijoms objektyvuoti. Žlugus Maskvos imperijai, „suvalstybintų“ erdvių atgavimas Rytų Europos šalyse tapo galingu socialistinės santvarkos baigties simboliu.

„Atminčių puota“

Ryškus individualios ir socialinės atminties suaktyvėjimas Rytų Europoje – viena svarbesnių posocialistinės transformacijos ypatybių. Šiame regione įvairias nacionalines praeitis menančios reprezentacijos koegzistuoja su „europietiškos“ ateities troškimais. Ši ateitis, artikuliuojama paprastų žmonių kasdieniauose pokalbiuose, žiniasklaidos diskursuose ar politinėje retorikoje, konkrečiau aptariama Europos Sąjungos, kaip išsivaizduojamo ekonominės ir socialinės gerovės garanto, kontekste.

Atminties suintensyvėjimas būdingas ne vien buvusio socialistinio bloko valstybėms. Galima drąsiai teigti, kad praeities regeneravimas tapo globaliniu reiškiniu. Antropologai pateikė gausybę etnografinių duomenų, liudijančių mne-moninių praktikų gyvybingumą bei heterogeniškumą daugelyje pasaulio regionų. Memorialinės sąmonės pagyvėjimą liudija ir pasaulinė žiniasklaida, kurioje nuolat pasigirsta įvairias praeitis žadinantys diskursai.

Akivaizdu, kad atmintis nepraranda savo socialinės vertės ir galios kapitalistinės modernybės ir jos futuristinių vizijų kontekste. „Modernios visuomenės“ toli gražu netampa „beviltiškai užmaršios“, kaip pesimistiškai teigia Pierre’as Nora (Nora 1989: 8). Prisiminimai mums rūpi ne todėl, kad jų turime tiek mažai, kaip tikina prancūzų istorikas, o būtent todėl, kad jų yra tiek daug. Atmintis, gaivindama praeitį, kuri neretai padeda kurti ateities modelius, leidžia mums pajusti laiko tęstinumą. Tačiau socialinė atmintis pirmiausia sietina su dabartimi. Kitaip tariant, jai labiau rūpi ne „kas buvo“ ar „kas bus“, bet „kas yra“ (žr. Berdahl 1999: 206).

Antropologė Rubie Watson (Watson 1994: 6) teigia, kad naujų socialinių reiškinių atsiradimas dažnai skatina kurti „naujas praeitis“. Tokios praeitys tampa ypač svarbios, kai dabartis nuolat trikdoma. Nuolatinį domėjimąsi praeitimi Lietuvoje, beje, kaip ir daugelyje kitų Rytų Europos šalių, būtų galima interpretuoti kaip atsaką į destabilizuojančias permainas, kurias sukėlė radika-

lus posocialistinis virsmas politikos, ekonomikos bei kultūros srityse. Kaip pažymi Davis ir Starn (Davis, Starn 1989: 5), atmintis yra „prarastų dalykų pakaitalas, surogatas arba paguoda ilgesiui malšinti“.

Daugeliui teko nusivilti posocializmo permainomis. Mano pašnekovai kasdienį gyvenimą dažnai apibūdindavo kaip beprasmi, betikslį, tvirtesnio ontologinio pamato neturintį „bardaką“ (plg. Skultans 1998; Hohnen 2003). Jų pasakojimuose apie „modernėjančią“ Lietuvą vyravo lūžio ir netekties, traumos ir tuštybės temos. Daugelis, atsainiai modami ranka, charakterizavo dabartį kaip ekonominės netvarkos ir socialinio-moralinio nuosmukio laikotarpį.

Socialinė atmintis, kaip ir jos dialektinė priešybė užmarštis, objektyvizuojama konkrečiomis mnemoninėmis praktikomis bei simbolika. Valdovų rūmų statymas Vilniuje, nauji paminklai, memorializuojantys viduramžių valdovus, susidomėjimas šeimos genealogijomis, „tradicijų“ regeneravimas bei palaikymas, išpūdingų leidinių, skirtų „senajai“ istorijai, pasirodymas ir pan. – tai tik keletas pavyzdžių, iliustruojančių tokias praktikas (Krukauskienė ir kt. 2003; Bumbauskas 2005). Iksovietinę Lietuvos praeitį menantys objektai bei diskursai, socialistinės valstybės išstumti iš viešosios sferos – iš aikščių, gatvių, muziejų, knygynų, – tapo posocialistinės dabarties integralia dalimi. Prisiminimai, kuriais Maskvos valdymo metais žmonės atsargiai dalinosi tik su šeimos nariais ir patikimais draugais, posocializmo laikais išėjo į viešumą. Anot Watson (Watson 1994: 4), „nesankcionuoti prisiminimai tapo medžiaga naujos istorijos ir naujos valstybės kūrimui“ (plg. Kaneff 2004). Sovietmečio „virtuvinių bendruomenių“ kontratmintis šiandien mobilizuojama perrašyti nacionalinės istorijos naratyvus.

„Mano praeitis“, pažadinta memuarų, autobiografijų, žodinių pasakojimų, fotografijų ar asmeninių daiktų, neretai prisideda revizuojant „mūsų“, tai yra nacionalinę, praeitį (pavyzdžiui, pokario rezistentų ir tremtinių pasakojimai; žr. Krukauskienė ir kt. 2003). Tarytum atšaukti iš rezervo individualių biografijų elementai tampa svarbiu kolektyvinio atminties vyksmo komponentu. Išties mnemoninėje veikloje to, kas asmeniška, beveik neįmanoma atskirti nuo to, kas visuomeniška ar socialu: „Individualūs prisiminimai yra neatsiejama socialinių tinklų dalis“ (James 2003: 10).

Socialistinio bloko žlugimas, pasak Watson (Watson 1994: 6), visoje Rytų Europoje sukėlė „prisiminimų puotą“ (*a feast of remembrance*). Ši pozityvi, išties šventiška metafora – ryškus kontrastas neigiamoms ir „liguistoms“ socialinės atminties funkcijų interpretacijoms, vyraujančioms nūdienos socialiniuose bei humanitariniuose moksluose. Istorijoje ir sociologijoje, kultūrologijos ir literatūros tyrinėjimuose į atmintį paprastai žiūrima kaip į našta, nukrypimą, susirgimą ar patologiją (žr. Stewart 1984; Terdiman 1993; Lambek 2002). Impli-

kuojama, jog per daug prisimenantys yra „ligoniai“, kurių sutrikusiai sąmonei būtinas gydymas. Panašiai kaip Sigmundo Freudo psichoanalizėje prisiminimai lyginami su šurpiais sapnais, kurie persekioja neįstengiančius atsikratyti slegiančio praeities balasto⁷.

Tačiau apie atmintį galima mąstyti daug pozityvesnėmis kategorijomis paliekant ligos ar patologijos metaforas nuošalyje. Andreasas Huyssenas (Huyssen 1995: 35) pažymėjo, kad socialinės atminties suaktyvėjimas šiuolaikiniame pasaulyje traktuotinas kaip „pasipriešinimo forma... kaip žmonių poreikio gyventi išplėstinėse laiko struktūrose išraiška“. Išties, nuolatinis praeities gaivinimas gali būti interpretuojamas kaip baimės ar nerimo dėl dabarties simptomas. Bet į atmintį galime taip pat pažvelgti kaip į efektyvų būdą egzistencinio nerimo ir įtampos būsenoms palengvinti.

Kalbant konkrečiai apie posocialistinę Rytų Europą, siūlau šiandien vykstantančius memorializavimo procesus interpretuoti kaip simbolinio kapitalo kaupimo strategiją. Šiame pasaulio regione, kur ekonominio (arba „tvirto, apčiuopiama“) kapitalo nuolat trūksta, simbolinio turto kaupimas įgauna ypač didelę svarbą (Verdery 1999: 33). Nė vienas iš mano pašnekovų nelygino savo atsiminimų su našta, negalia ar liga. Priešingai, dažniausiai jie būdavo apibūdinami it vertingi ir puoselėtini praeities objektai, praturtinantys jų turėtojus. Viena skurstanti pensininkė prisipažino, kad jos asmeniniai prisiminimai apie „gerą gyvenimą“ tarpukario metais buvo vienintelis dalykas, palaikantis jos kasdienę egzistenciją posovietinėje Lietuvoje: „Dabar gyvenu vien tik tais prisiminimais“. Mano pašnekovė stengėsi užmiršti socializmo laikus.

Atmintis paprastai nesilaiko griežtos chronologinės sekos. Vienos praeitys įprasminamos ir integruojamos į dabartį, kitos – užmiršamos. Kaip dauguma kitų socialinio gyvenimo aspektų, reminiscensijos yra hierarchizuojamos pagal svarbą ir vertę. Richardas Terdimanas (Terdiman 1993: 48) teigia, kad praeitis „kolonizuoja mūsų dabartį... mums to net nesuvokiant“. Bet mes juk nesame visai pasyvūs „kolonizuotieji“, nedarantys jokios įtakos memorialiniam procesui. Mes dažnai svarstome (tai nebūtinai sąmoningas procesas), ką gražinti iš užmaršties ir ką išmesti į biografijos ar istorijos sąvartyną. Dažnai prisimename

⁷ Freudas yra pastebėjęs, kad „isterikus daugiausia kankina prisiminimai“ (cit. iš: Terdiman 1993: 3); jo amžininkas Jamesas Joyce'as rašė: „Istorija – tai baisus sapnas... Vakarų žmogus turi nedelsdamas pabusti, kad galėtų išgelbėti žmoniją...“ (cit. iš: Sutton 1998: 13). Panašiai Karlus Marxas gerai žinomoje citatoje teigia, kad „visų anksčiau gyvenusių kartų tradicijos it košmaras slegia gyvųjų smegenis“ (pagal Terdiman 1993: 48–49). Akivaizdu, kad tokie pareiškimai yra evoliucinio, futuristinio pobūdžio. Jie menkina praeitį kaip sąmonę apsunkinantį nešulį, sietiną su atsilikimą implikuojančia „tradicija“. Kitai tariant, į istoriją žiūrima kaip į nepageidaujamą „modernios“ socialinės pažangos kliūtį.

tai, kas mums paranku esamomis aplinkybėmis. Buvusioje socialistinėje Mongolijoje atliktų tyrimų pagrindu Caroline Humphrey (Humphrey 1994: 22) daro išvadą, kad mongolų tautos kolektyvinė atmintis selektyviai peršoka ilgus tarpsnius pateikdama mums ne nuoseklų istorinį naratyvą, bet paskirus jo epizodus. Atmintis panašiai operuoja visose visuomenėse. Metaforiškai galime ją palyginti su gana netvarkinga mozaika, sudėliota iš padrikų, nerišlių praeities fragmentų.

Socializmas kaip biografija

Šiandien socialistinė praeitis paprastai gaivinama pasitelkus banalios kasdienybės įvaizdžius. Socializmas dažnai prisimenamas kaip asmeninės biografijos ar nugyvento gyvenimo dalis, bet ne kaip anoniminis autoritarinis režimas. Štai pavyzdys. 2002 m. rudenį Šiaulių „Aušros“ muziejaus ekspozicijoje, skirtoje 766-ajai (!) miesto įkūrimo sukakčiai pažymėti, pristatyta sovietinių laikų miestietiškos svetainės interjero rekonstrukcija. Svetainės viduryje stovi mergaitės manekenas, vilkintis moksleivišką uniformą, papuoštą raudonu pionierišku kaklaraiščiu. Ji apsupta sovietinės gamybos radijo imtuvo *Alpinist*, televizoriaus *Temp-6*, telefono su diskiniu numerio rinkikliu, mechaninio laikrodžio, metalinio vaikiško vežimėlio bei panašių daiktų, menančių šeštojo ir septintojo dešimtmečių sovietmečio buitines modernybę. Ant stalo guli padriekti mokykliniai vadovėliai ir keletas populiarių žurnalų. Kuklų kambario interjerą pagyvina sovietinį kino filmą reklamuojantis plakatas ir keli paveikslėliai.

Ekspoziciją recenzavusios muziejininkės pažymėjo, kad šis interjeras „primena vaikystės ir jaunystės metus...“ be to, jos pridūrė, „kad ir kokie sunkūs [tie metai] būtų buvę... mintimis sugrįžti visuomet malonu“ (Baristaitė ir Lukošūtė 2002: 2). Tarytum pratęsdama jų refleksijas, straipsnyje apie neperseniausiai vykusią sovietinės fotografijos parodą kuratorė Agnė Narušytė (Narušytė 2003: 4) teigia, kad „visa, kas čia rodoma, priklauso žiūrovo vaikystei ir jaunystei. Ir vien todėl galima pasiduoti nostalgijai – ne santvarkos, bet išsitrynusio asmeninio laiko“.

Tačiau šitokie pareiškimai nėra vien biografiniai. Juose reiškiamas individo nostalgiškas praeities ilgesys yra socialiai paženklintas. Kaip teigia Edwardas Casey (Casey 2004: 21), visos asmeninės reminiscencijos formuojamos „kultūrinių bei visuomeninių determinančių (plg. Halbwachs 1992). Įdėmiau žvelgiant, galima argumentuoti, kad tokiais teiginiais ilgimasi prarastos sovietmečio kasdienybės, kai reikėjo specifinių socialinių žinių, ryšių, igūdžių ir resursų – arba, paprastaiariant, mokėjimo „suktis“. Prancūzai tai pavadintų *savoir-faire* ar *savoir-vivre*. Daugeliui žmonių sovietinės kasdienos pažinimas, išmanymas,

sugebėjimas ją perprasti, nuspėti ir joje orientuotis buvo svarbūs savivokos ir tapatumo šaltiniai. Į tokias praktikas ir žinojimus taip pat galima žiūrėti kaip į rezistencines strategijas, nukreiptas prieš autoritarinę valstybę, kuri nuolat siekė kontroliuoti savo piliečių asmeninius bei visuomeninius gyvenimus. Socialistinei sistemai subyrėjus, tos kasdienybės navigavimui reikalingas socialinių žinių ir sugebėjimų arsenalas nebeteko vertės. Sovietmečio gyvensena su jos buitimi, rutinomis, giminių ir draugų ryšiais, „darbo kolektyvo“ socialumu, moralės ir padorumo supratimais ir pan. tapo nebesugražinama praeitimi (plg. Krylova 1999: 248–249). Būtent šitos gyvensenos ir su ja siejamo žinojimo daugelis – žinoma, ne visi – ilgisi destabilizuojančio „perėjimo“ iš socializmo į kapitalizmą laikotarpiu.

Muziejininkės R. Baristaitė ir B. Lukošiuūtė užsimena, kad šiandien prisiminti socializmo erą „sudėtinga“. Socializmo prisiminimai yra „sudėtingi“ todėl, kad jie laviruoja tarp asmeninės biografijos ir valstybinės ideologijos, tarp individualumo ir kolektyvizmo, tarp empatijos ir neapykantos (Boym 1999).

Sovietmečio atminties rega

Pilka ir besniegė besibaigiančio gruodžio diena. Stoviu prie įėjimo į Grūto parką. Vartų viršuje raudonai balta iškaba mane sveikina rusiškai: *С Новым Годом, товарищ!* (*Su Naujaisiais metais, draugai!*) Parko bilietų kasos vitrina užversta turistinėmis brošiūromis ir atvirukais, kuriuose matyti spalvingi Grūto parko eksponatų vaizdai. Neseniai išleista Sovietų Lietuvos poezijos antologija guli vitrinoje tarp raudonų popierinių vėliavėlių su kūjais ir pjautuvais. Keturių grubaus kampuoto stiklo stiklinės su Lenino, Stalino, Chruščiovo ir Brežnevo portretais išrikiuotos ant lentynėlės. Nurodyti šių partijos vadovų valdymo laikotarpiai chronologiškai primena sovietinio socializmo istoriją (1 pav.).

Einant gilyn į miškingą parką, ši istorija skleidžiasi prieš akis detalesniu vaizdiniu naratyvu. Marso, Lenino bei Stalino statulos, taip pat dešimtys įvairių partijos vadovų ir aktyvistų atvaizdų be žodžių byloja apie tautos sovietinę praeitį. Statulos, nukeltos nuo imponantiškų pjedestalų, kurie jas kelis dešimtmečius laikė virš kompartijos „suvalstybintų“ viešųjų erdvių miestuose ir miesteliuose, šiandien įkastos į pelkėtą miškožemį, stovi šalia apsnūdusio kaimelio Lietuvos paribiuose. Nuleistos iš privilegijuotų antžmogiškų aukštumų, dominavusių „virš visko ir visų“ (Stewart 1984: 89), šios stovylos tapo lengvai pasiekiamos žvilgsniu bei ranka (3 pav.).

Mano pašnekovų refleksijos apie Grūto parką neretai perteikdavo pergalės ir įveikos jausmą. Išties, vaikštinėjant po muziejaus teritoriją tarp „didžiųjų“ socializmo vyrų ir moterų sustingusių figūrų, galima nors trumpam pasijusti

1 pav. Suprekinta socializmo atmintis. (Autoriaus nuotrauka)

galingesniam už juos ir už autoritarinį režimą, kuriam jie tarnavo. Grūtas leidžia lankytojams pasijusti galingiems prieš dešimtmečius juos akylai stebėjusią autoritarinę sistemą. Socialistinės valstybės persekiotas subjektas dabar gali pergalingai žvelgti jai į akis. Grūto parko kolekcija – akivaizdus įrodymas, kad ta valstybė nugalėta.

Šią pergalę patvirtina eklektiška sovietmečio artefaktų ekspozicija, įrengta nenusakomo stiliaus vienaaukščiame pastate greta pagrindinio tako, vingiuojančio per parką. Primenantis sovietinius kultūros namus, partijos naudotus liaudžiai šviesti bei pramogoms, šis pastatas pilnas Stalino portretų, Lenino biustų, raudonų vėliavų ir medalių, kapeikų ir rublinių banknotų, iškarpų iš sovietinių dienraščių ir t. t. (2 pav.). Kitame parko teritorijoje esančiame pastate, vadinamojoje Paveikslų galerijoje, lankytojas gali apžiūrėti išpūdingą socialistinės tapybos kolekciją. Kaip ir skulptūros po atviru dangumi, šie objektai liudija eros pabaigą. Išstumti iš įprastinių kontekstų, ideologiškai neutralizuoti ir „išvalstybinti“, šiandien jie tėra sugriuvusios socialinės santvarkos suvenyrai.

Anne-Marie Losonczy (Losonczy 1999), analizuodama panašų skulptūrų muziejų Vengrijoje, taiko kapinių metaforą. Jos manymu, netoli Budapešto esantis Szobor parkas – tai teritorija, kur guli palaidotas socializmas. Nors ši interpretacija intriguojanti, manau, kad tikslingiau apie tokias ekspozicijas galvoti ne kaip apie laidojimo, bet kaip apie įkalinimo vietas. Jos daugiau byloja apie socialistinės sistemos sugriovimą negu apie jos egzekuciją. Be to, dauguma komunistinių ideologų nėra suguldyti horizontaliai it mirusieji, bet „stovi ant kojų“ it būtų gyvi. Kad Grūtas ne kapinės, o įkalinimo institucija, patvirtina ir keli sargybos bokšteliai, panoptikono principu (Foucault 1995) išdėstyti parko teritorijoje. Be to, ji apjuosta vielinėmis tvoromis ir drenavimo kanalais, kad „kaliniams“ būtų sunkiau pasprukti⁸.

Grūtą galime analizuoti kaip savotišką gulagą, apverstą „aukštyn kojom“, kaip lagerį, kuriame marksistinė-lenininė valstybė laikoma įkalinta už nusikaltimus, padarytus savo piliečiams. Viena tokių nusikaltimų – nekaltų lietuvių trėmimą į Sibirą Stalino laikais – primena prekinis vagonas prie parko pagrindinio įėjimo. Pastatytas už muziejaus teritorijos ribų grubių lentų vagonas stūkso prijungtas prie garvežio ant bėgių atkarpos. Pro plačiai atvertas slankias duris matyti niūrus vidus: siauras gultas vagono gale, virš jo – mažas grotuotas langelis. Muziejaus turistiniame vadove skaitome paaiškinimą: „Tai sovietinis reliktas, kraupus simbolis, kuris nukelia mūsų atmintį į 1941–1952 metus. Šiuo laikotarpiu sovietinės represinės struktūros vykdė masinį lietuvių tautos genocidą“. Šis tremtinių traukinys ir komunistinių ideologų skulptūros kitoje parko tvoros pusėje sudaro kontrastuojančių, bet viena kitą papildančių atminčių alegoriją: viena jų simbolizuoja persekiotus ir pavergtus, kita – persekiotojus ir pavergėjus.

Socialinė atmintis glaudžiai siejasi su tapatybe ir dažnai vaidina svarbų vaidmenį identifikuojant save ir kitus. Pasak Richardo Terdimano (Terdiman 1993: 7), praeitis „dažnai tampa mūsų būties ir savivokos pagrindu“. Individualūs ir kolektyviniai prisiminimai dažnai padeda nubrėžti asmens ar socialinių grupių tapatumo kontūrus. Tai, žinoma, nėra socialiniu požiūriu neutralus procesas – jis skaldo ir diferencijuoja. Praeitis mums tampa ypač reikalinga,

⁸ Pasibaigus rasistiniam apartheido režimui Pietų Afrikoje, satyrikas Pieter Dirk Uys pasiūlė nuverstas baltųjų politikų ir visuomenės veikėjų statulas „įkalinti“, bet ne „nubausti mirtimi“. Jis rašė: „Visų *Afrikaner* būrų [*boer*] skulptūras reikėtų ištrėmti į Robbeno salą... Jų ekspoziciją galėtume pavadinti *Boerassic* parku“ (cit. iš: Coombes 2003: 19).

Robbeno saloje esančiame kalėjime daugelį metų kalėjo Nelsonas Mandela; „boerassic“ – hibridinis žodis su aliuzija į Steveno Spielbergo filmą „Jurassic Park“ (1993), pasakojantį apie specialiam rezervate mokslininkų klonuojamus priešistorinius dinosaurus. *Boerassic* parką vaizduojanti karikatūra buvo išspausdinta Pietų Afrikos dienraštyje *Mail and Guardian* 1996 m. vasario 1 dieną.

2 pav. Iljičiaus kolekcija.
(Autoriaus nuotrauka)

3 pav. Stalinas Grūto pusnyse.
(Autoriaus nuotrauka)

kai mūsų būčiai iškyla egzistencinis pavojus (Gillis 1994; Antze, Lambek 1996: xxii).

Muziejai, kaip praeitį sudaiktinančios vietos, dažnai mobilizuojami etninei, nacionalinei, ideologinei, klasiinei ar lyčių tapatybei teigti (Handler, Gable 1997; Grever, Waaldijk 2004). Grūtas nėra išimtis. Tačiau šio muziejaus santykis su tapatumu yra, sakyčiau, daugiau destruktivus negu konstruktyvus, daugiau neigiantis negu teigiantis. Jo eksponatus galima būtų interpretuoti kaip mne-monines priemones, primenančias, jog socialistinė epocha turi būti pamiršta, idant vėl netaptume užguitais sovietiniais piliečiais, gyvenančias marksistinėje-lenininėje valstybėje.

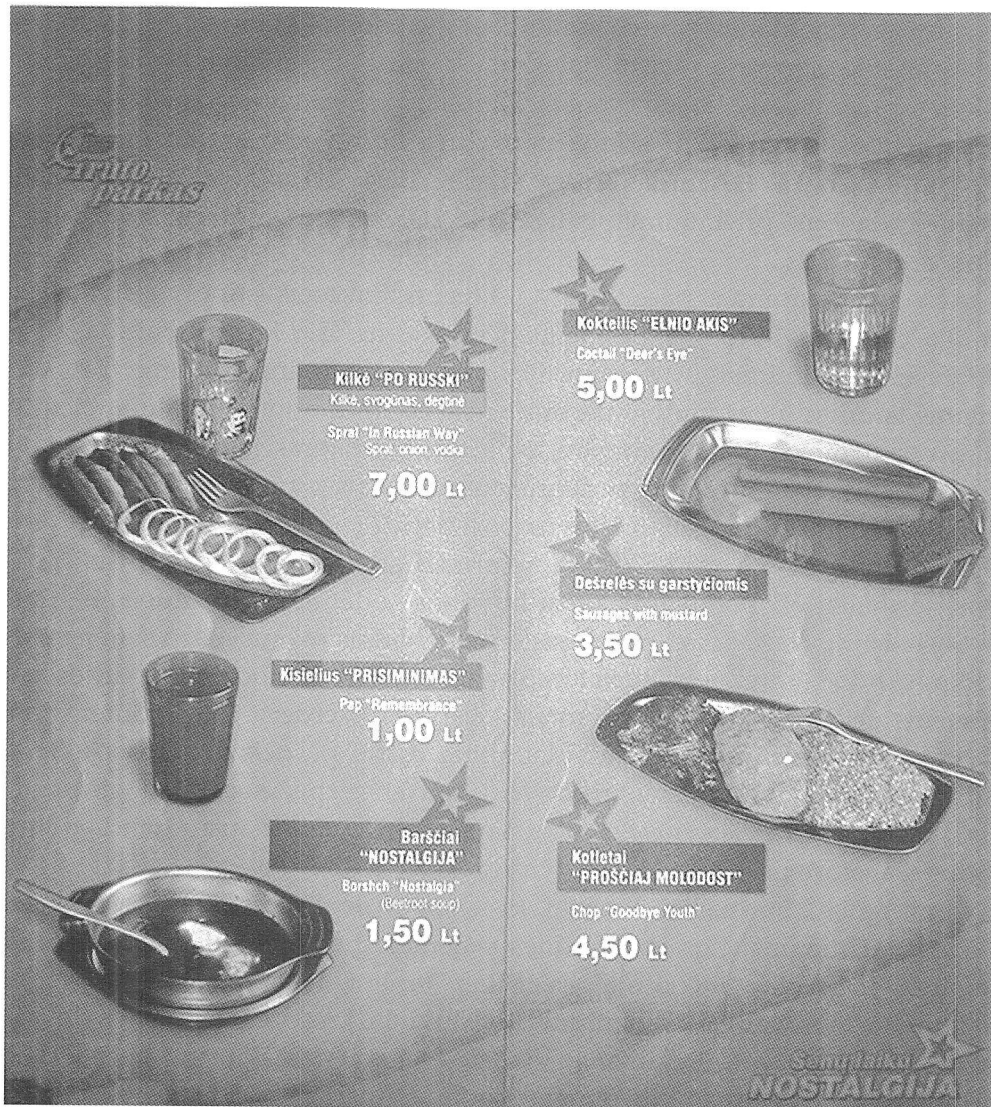
„Nostalgijos“ skonis

Praėjęs pro „rusų kareivį“, įsitvėrusį automatą, įeinu į Grūto kavinę. Užsiskau pietus iš „tarybinių“ patiekalų valgiaraščio. Paslaugus padavėjas, pasirišęs pionierišką kaklaraištį, netrukus prieš mane išrikiuoja burokėlių sriubą „Nostalgiją“, kotletą „Sudie, jaunyste!“ (rusiškai vadinamą „Proščaj, molodost!“) ir kisielių „Prisiminimą“ (4 pav.). Papietavęs gaunu sąskaitą ir šokoladinį saldainį, suvyniotą į raudoną popierėlį su Grūto skulptūrų miniatiūriniu koliažu. Jo centre figūruoja į tolį mėsliai žvelgiantis Leninas⁹.

Nors Grūte regos ir skonio pojūčiai siejasi su socialistine praeitimi, jie sukelia skirtingas, išties prieštaringas tos praeities rekolekcijas. Nužemintos ir ideologiškai neutralizuotos skulptūros bei gausybė mažesnių muziejaus eksponatų asocijuojasi su represyvia, hegemoniška valstybe ir jos utopine ideologija, žadėjusia komunizmą. Šie objektai taip pat liudija tos valstybės ir jos absurdiškų ateities vizijų nebegrižtamą baigtį. Priešingai nei rega, socializmo skonis žadina nostalgiskas reminiscencijas. Grūto kavinės „tarybiniai“ patiekalai ir gėrimai yra vadinamosios „praktinės nostalgijos“ katalizatoriai (Battaglia 1995). Tokia nostalgija vartotoją tiesiogiai sieja su tarybine kasdienybe, kuri buvo neįsivaizduojama be ryšių, bendravimo ir mainų šeimos bei draugų grupėse.

Po apsilankymo Grūte pensininkė Aldona dėstė: „visą valandą žiūrėjus į tas baidykles [skulptūras], taip gera buvo prie [kavinės] stalo atsisėsti... kūnas ir dvasia atsigavo“. Pašnekovė man prisipažino, kad prieš ragaudama rausvos burokėlių „Nostalgijos“, ji užsisakė taurelę degtinės „TSRS“ (CCCP) neigia-

⁹ Regos, klausos, uoslės, lytėjimo ar skonio pojūčius aktyvuojančios ekspozicijos, mugės, muziejai ir pan., kuriais siekiama pritraukti daugiau lankytojų, nėra naujas reiškinys; apie muziejų „daugiaujausmiškumą“ rašo: Grever ir Waaldijk 2004: 117–123; Handler ir Gable 1997; Joy ir Sherry 2003.

4 pav. Valgiaraštis „Nostalgija“.
(Autoriaus nuotrauka)

moms emocijoms, kurias sužadino „baidyklių“ ekspozicija, apraminti. „Gerà... labai paprasta, bet gera“, – apibūdino Aldona Grūto sriubą, pateikiamą metaliniame dubenėlyje, kuris primena sovietmečio valstybines valgyklas. Po trumpos pauzės ji pridūrė: „Burokėliai!... Tais laikais dažnai juos valgydavom ir patenkinti buvom, kad bent jų turim!“ Po to liejosi kiti Aldonos prisiminimai apie „tuos laikus“: ilgos eilės parduotuvėse, maisto paketai, skirstyti personalui mokykloje, kurioje ji tris dešimtmečius dirbo lietuvių kalbos mokytoja, kasdie-

nės mitybos monotonija. „Buvo sunku, bet gyvenom... Mano vyras, mama, net vaikai prisidėdavo prie maisto paieškų... Vieningi čia buvom.“ Klausydamas Aldonos, prisiminiau Marcelį Proustą. Panašiai kaip saldžios prancūziškos madlenos, lietuviška burokėlių sriuba pamažu išjudino visą srautą prisiminimų apie prarastą laiką. Edwardas Casey (Casey 2004: 21) pažymėjo, kad banalių praeities „dalykų“ prisiminimai gali sukelti „išstisus juos supusius kompleksus, auras ir pasaulius...“

Aldonos prisimintas pasaulis – tai komandinė socialistinės valstybės ekonomika, amžinai trikdoma nesibaigiančių nepriteklių, kurių ypač pagausėjo aštuntajame dešimtmetyje. Kompartijos nevalyvai administruotame ir nuskurdintame liaudies ūkyje vartojimas buvo neatsiejamas nuo šeimyninių, bičiulystės ar vadinamojo „blato“ santykių, be kurių net paprasčiausios prekės, tapusios deficitais, daugumai buvo neprieinamos. Maisto produktų (ir pamiškėje išvartotos naminės) daugelis Lietuvos miestiečių gaudavo iš giminių, gyvenusių kolektyvizuotame kaime. Tokia neformali arba šešėlinė mainų rinka priešinosi formaliai ekonomikai ir kartu buvo jos sudėtinė „parazituojanti“ dalis.

Socialistinis vartojimas, paremtas suasmenintais mainais tarp šeimos narių ir draugų, kūrė „imtymaus“ socialumo ar sambūvio bendruomenes, kurios leido žmonėms atsiriboti nuo hegemoninės valstybės (Verdery 1996). Būtent tokio bendrabūvio nostalgiskai ilgėjosi dauguma mano pašnekovų. Posocialistinių visuomenių radikali fragmentacija lyčių, kartų ir ypač socialinių grupių bei klasių atžvilgiu yra vienas iš akivaizdžiausių ir dramatiškiausių šiandien vykstančios transformacijos padarinių (Lankauskas 2002).

„Tarybiniai“ burokėliai, kotletai, kisielius ar degtinė sukelia ne nuasmeninančios, nužmoginančios socialistinės sistemos, bet šeimyniško ir bičiuliško sambūvio ir bendravimo nostalgiją. Kitaip tariant, tokių patiekalų ir gėrimų prisiminimas yra daugiau biografinis („virtuvinis“) nei ideologinis. Jis daugiau mena socialumą negu socializmą. Visi šie elementai, aišku, yra neatskiriami. Čia būtų tikslinga prisiminti minėtą Šiaulių „Aušros“ muziejaus ekspoziciją. Panašiai kaip rekonstruotos sovietmečio svetainės kuklus interjeras, Grūto kavinėje siūlomi paprasti valgiai ir gėrimai aktyvuoja vaikystės, paauglystės ar jaunystės reminiscencijas (kotletai pavadinti „Sudie, jaunyste!“).

Keturiasdešimtmetis inžinierius, prisiminęs pietus Grūto kavinėje, juos įvertino taip: „Gal nelabai skanu, bet neblogai“ (plg. Aldonos komentarus). Po to pabrėžtinai tarė: „Natūralu!... Ne taip, kaip dabar visokie makdonaldai“. Ši kritiškai sarkastiška pastaba implikuoja priešpriešą transnacionaliniams vadinamojo „greito maisto“ gaminiam, užplūdusiems Lietuvos laisvąją rinką žlugus socializmui. Neretai į tokius importus vartotojai žiūri kaip į „pilnus

konservantų, chemikalų, užterštus“. Tokie produktai taip pat dažnai suvokiami kaip „nenatūralūs“ arba „netikri“. Panašūs apibūdinimai taikomi ne tik vertinant užsienines prekes, bet ir reflektuojant apie platesnius politinius, ekonominius bei kultūrinius pokyčius, įvykusius posocialistiniu „pereinamuoju“ laikotarpiu. Kalbėdamas apie kasdienę egzistenciją, vienas lietuvių intelektualas pesimistiškai reziūmavo: „Nieko tikro čia nebeliko“.

Grūto sovietinis valgiaraštis yra savotiška simbolinė priešprieša posocializmo sukurtiems „nenatūralumo ar netikrumo“ reiškiniams, kurie iškilo tiek vartojimo, tiek kitose visuomenės srityse. Sumaniai suprekindama socialistinę praeitį, muziejaus kavinė tampa savotiško kontrvartojimo, nukreipto prieš „kapitalistinę“ dabartį, vieta. „Tarybinės“ dešrelės, „daktariškos“ dešros, bandelės ir saulėgražos nūdienos Lietuvos didžiųjų prekybos centrų lentynose arba neseniai Vilniuje pasirodžiusios „tarybinių“ čeburekų kavinės taip pat iliustruoja tokią alternatyvų vartojimą, komercializuojantį netolimą ir gerai pažįstamą laikmetį (žr. Klumbytė 2005).

Panaši socialistinių prekių nostalgija egzistuoja ne viename Rytų Europos kontekste. Tačiau ji niekur nėra įgavusi tokių mastų kaip buvusioje Vokietijos Demokratinėje Respublikoje, kur vyksta tikras vadinamosios (*n*)*ostalgie* bumas (Berdahl 1999)¹⁰. Poliesterio drabužiai ir populiarūs muzika, skalbimo milteliai ir nepakartojamas „Trabantas“, nealkoholiniai gėrimai ir šampanas – produktai, prieš du ar tris dešimtmečius gaminti ir vartoti socialistinės VDR komandinėje ekonomikoje, – vėl įgavo didelę vartotojų paklausą. Masinis (*n*)*ostalgie* fenomenas buvusioje Rytų Vokietijoje sietinas su dviem faktais. Pirma, VDR rinkoje buvo didesnė pasiūla ir pasirinkimas nei, sakykim, Rumunijoje, Lenkijoje ar Lietuvoje. Kadangi šioje „demokratinėje respublikoje“ buvo daugiau prekių žlugus socializmui, yra daugiau, ką prisiminti. Vadinamosios socialistinių šalių sandraugos kontekste VDR ekonomika turėjo palyginti našiai veikiančią pramonės sektorių ir gana efektyvią paskirstymo sistemą. Rytų Vokietiją kaip „labiau išsivysčiusią“ socialistinę šalį Kremlius dažnai pateikdavo kaip sektiną komandinio liaudies ūkio pavyzdį. Antra, suvienytoje Vokietijoje (*n*)*ostalgie* klesti dar ir todėl, kad ją kuria ne vien smulkios vietinės įmonės, bet ir stambios transnacionalinės bendrovės, sumaniai pavertusios rytiečių (*Ossi*) socializmo prisiminimus pelningu verslu¹¹.

¹⁰ (*N*)*ostalgie* – du žodžiai, sulieti į vieną: vok. *Ost* („rytai“) ir gr. *nostos-algia* („geismas grįžti namo“); tokio morfologinio hibrido semantinė reikšmė akivaizdi – „nostalgija Rytams“.

¹¹ Žr. Blum 2000; maistą kaip suprekindantą nostalgikišką praeitį tyrinėja: Duruz 1999; Sutton 2001; Kugelmass 1990; prisiminimus apie „skanesnę“ praeitį modernėjančioje Graikijoje aptaria Seremetakis 1994.

Vokiečių vaidybinis filmas „Sudie, Lenine!“ (2003) – puiki kinematografinė (*n*)*ostalgie* iliustracija. Jame vaizduojamas ilgesingas „rytiečių“, ypač vyresniosios kartos, troškimas vėl pamatyti, paliesti, išgirsti, užuosti ir paragauti VDR socializmo kasdienybę. Pavyzdžiui, viena kino juostos veikėjų išsiilgusi tam tikros rūšies „socialistinių“ marinuotų agurkų (*Spreewald Gurken*), kuriuos iš rinkos išstūmė jų „kapitalistiniai“ varžovai.

Filme „Sudie, Lenine!“ socializmas menamas su subtiliu humoru ir ironija. Tai dar viena ypatybė, būdinga to laikotarpio atminčiai. Į daugelio mano pašnekovų naratyvą dažnai įsiterpdavo žodžiai „juokinga, smagu“, ypač prisiminus Grūto kavinės „tarybinį“ valgiaraštį, patiekalus ar padavėjus su raudonais pionieriškais kaklaraiščiais. Kaip minėta, Parkas atidarytas balandžio pirmąją – Melagių dieną. Recenzentės, komentuodamos socialistinės svetainės interjerą Šiaulių muziejuje, taip pat mini ironiją ir humorą (Baristaitė ir Lukošūtė 2002).

Tokios reprezentacijos ir teiginiai implikuoja, kad socialistinė praeitis nėra visai „rimta“. Išties socializmo ir vadinamosios juoko kultūros priešinimas nėra naujas reiškinys. Sovietų Sąjungoje, kaip ir kitose socialistinio bloko kraštuose, anekdotai (nemažai jų būta politinių) veikė kaip simbolinio-diskursyvinio pasipriešinimo autoritarinei sistemai būdas (Krylova 1999). Anekdotais, kurie cirkuliuodavo patikimų šeimos narių, draugų ar bendradarbių grupėse, būdavo metamas iššūkis (tegu ir simboliškai) oficialiajai rimties kultūrai, kuriai atstovavo represyvi socialistinė valstybė (Bakhtin 1988). Jai žlugus, politinis anekdotas neišvengiamai prarado savo rezistencinę galią ir beveik nunyko kaip žanras. Tačiau humoras ir ironija socializmo atžvilgiu tebegyvuoja žmonių prisiminimuose.

Sovietiniai žmonės šaipėsi iš socializmo jam egzistuojant, šiandien jie dažnai prunkščia ar kikeną jį prisiminę. Tokia nuostata, ko gero, yra būdas supaprastinti „sudėtingus“ socializmo prisiminimus ir padaryti juos kiek „malonesnius“. Freudas (Freud 1976: 238) yra pastebėjęs, kad žmonės dažnai griebiasi juokų siekdami „šiek tiek malonumo“ (žr. taip pat Douglas 1991).

„Juokingi“ socializmo prisiminimai nūdienos Lietuvoje, kaip ir kitur Rytų Europoje, vertintini kaip marginalinės ar, tiksliau, „karnavalinės“ atminties reprezentacijos. Objektvizuotas rituale, diskurse ar ikonografijoje, karnavalas visuomet pasitelkia priešpriešų, nesuderinamumo ir paradokso estetiką. Karnavalas taip pat yra ribinė arba slenkstinė būseną. Taigi sovietmečio reminiscencijas galime apibūdinti dar ir kaip ribinę ir kartu marginalinę atmintį¹².

¹² Grūtas, įkurtas pietvakarių Lietuvos miškuose, yra marginalizuoto, išties „karnavalinio“ muziejaus pavyzdys; panašiai Szobor parkas posocialistinėje Vengrijoje buvo įsteigtas ne Budapešto centre, bet jo pakraštyje; žr. Losonczy 1999: 446.

Apibendrinant

Šiame straipsnyje aptariau vieną iš kolektyvinės atminties apraiškų nūdienos Lietuvoje – socializmo memorializavimą. Bandžiau parodyti sovietmečio prisiminimų paradoksalumą, daugiaprasmiškumą ir jų „sudėtingumą“. Jie kelia pyktį, gėdą, juoką ar pašaipą ir sužadina traumas, netekties ir neteisybės jausmus. Kita vertus, komunistinės praeities reminiscencijos leidžia prisimenantiems pasijusti jos atžvilgiu nugalėtojais.

Grūto parkas kaip *lieu de mémoire* yra ypač tinkamas daugiaplotmėms ir prieštaringsoms socialistinės atminties dimensijoms tyrinėti. Šis „tarybinių skulptūrų muziejus“ įdomus kaip viešoji vieta, kurioje prisiminimai apie neseniai pasibaigusią kompartijos viešpatavimo erą žadinami ne tekstu ar naratyvu, bet pasitelkus „kūniškus“ (*bodily*) regos ir skonio pojūčius (Guerts 2002). Nors šie pojūčiai laiko požiūriu siejasi su ta pačia praeitimi, jų aktyvuojami prisiminimai yra skirtingi. Kitaip tariant, socializmo regėjimas ir ragavimas Grūte veikia skirtingai. Šių pojūčių sensoriškumas (*sensoriality*) yra ne abipusiai papildančio, bet prieštaraujančio pobūdžio (Howes 2005: 9–12).

Kaip minėta, daugumai mano pašnekovų žiūrėjimas į nužemintas skulptūras leidžia atitolti nuo socializmo (ir atsikratyti tapatinimosi su juo). Priešingai nei muziejaus eksponatai, kavinėje siūlomi „tarybiniai“ valgiai ir gėrimai veikia kaip nostalgijos katalizatoriai. Tačiau per ją ilgimasi socializmo ne kaip anoniminės, represyvos sistemos, o kaip pažįstamo socialumo, paremto šeimos narių bei bičiulių sambūviu ir bendravimu.

Grūtas nėra vien apie praeitį. Šis muziejus – tai vis labiau suprekinamos ir „modernizuojamos“ posocialistinės dabarties kritika, išreikšta per regos ir skonio sensoriumą. Daugeliu požiūrių šis simbolinis socializmo kalėjimas – būtent turtinga jo marksistinė-lenininė ikonografija – tai priešprieša neseniai pertvarkytoms ir „išvalstybintoms“ viešosioms erdvėms ir jas užpildžiusiai vartojimo ikonografijai, t. y. reklamai. Tačiau Grūto parkas kartu yra „kapitalistinė“ įmonė, suprekinanti ir parduodanti socialistinę praeitį. Jai rūpi ne tik prisiminimai, bet ir pelnas.

Grūto atmintis nėra liguista ar patologiška. Priešingai, siūlau į ją žiūrėti kaip į „konstruktyvaus“ memorializavimo reiškinį. Socializmo prisiminimai yra Lietuvos simbolinio kapitalo dalis. Tokio pobūdžio „nuosavybė“ tampa ypač svarbi esant ekonominio kapitalo nepritekliams ir materialaus gyvenimo nenuspėjamumui. Be to, atmintis yra savotiška socialinio pažinimo, supratimo ir žinojimo forma, leidžianti individams ar grupėms telkti kognityvinę informaciją apie jų aplinką, apie save ir kitus. Toks žinojimas stabilizuoja egzistenciškai.

Galiausiai Grūtas yra produktyvus etnografinių tyrimų laukas, leidžiantis kritiškai vertinti socialiniuose moksluose vyraujančias tranzitologines prieigas, anot kurių, posocialistinis virsmas yra neproblemiškas „perėjimas“ į vakarietišką modernybę. Šis parkas-muziejus rodo, kad Lietuvoje, kaip ir, beje, kitur Rytų Europoje, vykstantys istorinės kaitos procesai yra daug sudėtingesni. Vadinamojo modernėjimo trajektorijos yra daugiakryptės ir toli gražu neužtikrina tiesinės evoliucijos nuo socializmo prie kapitalizmo. Posocialistinių vyksmą nuolat komplikuoja įvairių praeičių atmintys bei nenuspėjamos ateities vizijos.

Iš anglų k. vertė Miranda Navickienė

Versta iš: Lankauskas Gediminas. 2005

Sensing Memories of Socialism at Grūtas Statue Park, Lithuania

Literatūra

- Abercrombie Thomas. 1998. *Pathways of Memory and Power: Ethnography and History among an Andean People*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Antze Paul, Lambek Michael (eds.). 1996. *Tense Past: Cultural Essays in Trauma and Memory*. New York: Routledge.
- Bakhtin Mikhail. 1988. *The Dialogic Imagination*. Austin: University of Texas Press.
- Baristaitė R. ir Lukošiuūtė B. 2002. Paroda apie miestiečio buitį ir kultūrą, *Muziejininkystės biuletenis* [Bulletin of Museology] 5–6.
<www.muziejai.lt/Informacija/miestiecio_buitis.htm> [žiūrėta 2005 07 24].
- Battaglia Debora. 1995. On Practical Nostalgia: Self-Prospecting among Urban Trobrianders, Battaglia D. (ed.). *Rhetoric of Self-Making*: 77–96. Berkeley: University of California Press.
- Berdahl Daphne. 1999. 'Nostalgie' for the Present: Memory, Longing, and East German Things, *Ethnos* 64(2): 192–211.
- Berdahl Daphne. 2003. Introduction: An Anthropology of Postsocialism, Berdahl D. et al. (eds.). *Altering States: Ethnographies of Transition in Eastern Europe and the Former Soviet Union*: 1–13. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Blum Martin. 2000. Remaking the East German Past: *Ostalgie*, Identity, and Material Culture, *Journal of Popular Culture* 34(3): 229–253.
- Boym Svetlana. 1996. Soviet Everyday Culture: An Oxymoron?, Shalin D. (ed.). *Russian Culture at the Crossroads: Paradoxes of Postcommunist Consciousness*: 157–183. Boulder: Westview Press.

- Boym Svetlana. 1999. From the Toilet to the Museum: Memory and Metamorphosis of Soviet Trash, Barker A. M. (ed.). *Consuming Russia: Popular Culture, Sex, and Society since Gorbachev*: 383–396. Durham: Duke University Press.
- Buck-Morss Susan. 2002. *Dreamworld and Catastrophe: The Passing of Mass Utopia in East and West*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Bumblauskas Alfredas. 2005. *Senosios Lietuvos istorija, 1009–1795*. Vilnius: R. Paknio leidykla.
- Casey Edward. 2004. Public Memory in Place and Time, Kendall P. (ed.). *Framing Public Memory*: 17–44. Tuscaloosa: University of Alabama Press.
- Coombes Annie. 2003. *Visual Culture and Public Memory in a Democratic South Africa: History after Apartheid*. Durham: Duke University Press.
- Davis Natalie, Starn Randolph. 1989. Introduction, *Representations* 26: 3–25.
- Douglas Mary. 1991. Jokes, Mukerji C., Schudson M. (eds.). *Rethinking Popular Culture*: 291–310. Berkeley: University of California Press.
- Duruz Jean. 1999. Food as Nostalgia: Eating the Fifties and the Sixties, *Australian Historical Studies* 113: 231–250.
- Foucault Michel. 1995. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. New York: Vintage Books.
- Freud Sigmund. 1976. *Jokes and Their Relation to the Unconscious*. New York: Penguin Books.
- Gillis John. 1994. Memory and Identity: The History of a Relationship, Gillis J. (ed.). *Commemorations: The Politics of National Identity*: 3–23. Princeton: Princeton University Press.
- Grever Maria, Waaldijk Berteke. 2004. *Transforming the Public Sphere: The Dutch National Exhibition of Women's Labor in 1898*. Durham: Duke University Press.
- Grūto parko tiesa. 2002 04 01.
- Guerts Kathryn Linn. 2002. *Culture and the Senses: Bodily Ways of Knowing in an African Community*. Berkeley: University of California Press.
- Halbwachs Maurice. 1992. *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Handler Richard, Gable Eric. 1997. *The New History in an Old Museum: Creating the Past at Colonial Williamsburg*. Durham: Duke University Press.
- Hann Chris (ed.). 2002. *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. New York: Routledge.
- Hohnen Pernille. 2003. *A Market Out of Place? Remaking Economic, Social, and Symbolic Boundaries in Post-Communist Lithuania*. Oxford: Oxford University Press.
- Howes David. 2005. Introduction, Howes D. (ed.). *Empire of the Senses: The Sensual Culture Reader*: 1–20. Oxford: Berg.

- Humphrey Caroline. 1994. "Remembering an "Enemy": The Bogd Khaan in the Twentieth-Century Mongolia, Watson R. (ed.). *Memory, History, and Opposition under State Socialism*: 21–44. Santa Fe: School of American Research Press.
- Huyssen Andreas. 1995. *Twilight Memory*. New York: Routledge.
- James Wendy. 2003. *The Ceremonial Animal: A New Portrait of Anthropology*. Oxford: Oxford University Press.
- Joy Annamma, Sherry John. 2003. Speaking of Art as Embodied Imagination: A Multisensory Approach to Understanding Aesthetic Experience, *Journal of Consumer Research* 30: 259–282.
- Kaneff Deema. 2004. *Who Owns the Past? The Politics of Time in a "Model" Bulgarian Village*. New York: Berghan Books.
- Kiaupa Zigmas. 2002. *The History of Lithuania*. Vilnius: Baltos lankos.
- Klumbytė Neringa. 2005. "Soviet" Sausages with "Euro" Beer: Symbolic Markets, Nostalgia, and Political Subjectivities in Lithuania. *Pranešimas, skaitytas Amerikos antropologų asociacijos (AAA) konferencijoje Vašingtone, K.A., gruodžio 1 d.*
- Krylova Anna. 1999. Saying "Lenin" and Meaning "Party": Subversion and Laughter in Soviet and Post-Soviet Society, Barker A. M. (ed.). *Consuming Russia: Popular Culture, Sex, and Society since Gorbachev*: 243–265. Durham: Duke University Press.
- Krukauskienė Eugenija ir kt. (red.). 2003. *Socialinė atmintis: minėjimai ir užmarštys*. Vilnius: Eugrimas.
- Kuchler Susanne, Melion Walter (eds.). 1991. *Images of Memory: On Remembering and Representation*. Washington and London: Smithsonian Institution Press.
- Kugelmass Jack. 1990. Green Bagels: An Essay on Food, Nostalgia, and the Carnavalesque, *YIVO Annual* 19: 57–80.
- Lambek Michael. 2002. *The Weight of the Past: Living with History in Mahajanga, Madagascar*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Lankauskas Gediminas. 2002. On "Modern" Christians, Consumption, and the Value of National Identity in Post-Soviet Lithuania, *Ethnos* 67(3): 320–344.
- Losonczy Anne-Marie. 1999. La patrimoine de l'oubli: le "parc-musée des statues" de Budapest, *Ethnologie française* 3: 445–452.
- Narušytė Agnė. 2003. Post-Soviet Scriptum, *Šiaurės atėnai* 01 25. <<http://services.tvk.lt/culture/satenai>> [žiūrėta 2005 11 16].
- Nora Pierre. 1989. Between Memory and History: *Les Lieux de Mémoire, Representations* 26: 7–25.
- Phillips Kendall. 2004. Introduction, Kendall P. (ed.). *Framing Public Memory*: 1–14. Tuscaloosa: University of Alabama Press.

- Pine Frances, Kaneff Deema, Haukanes H. (eds.). 2004. *Memory, Politics and Religion: The Past Meets the Present in Europe*. Munster: LitVerlag.
- Seremetakis Nadia. 1994. *The Senses Still: Perception and Memory as Material Culture in Modernity*. Boulder: Westview Press.
- Skultans Vieda. 1998. *The Testimony of Lives: Narrative and Memory in Post-Soviet Latvia*. London: Routledge.
- Skultans Vieda. 2001. Arguing with the KGB Archives. Archival and Narrative Memory in Post-Soviet Latvia, *Ethnos* 66(3): 320–343.
- Stewart Susan. 1984. *On Longing: Narratives of the Miniature, the Gigantic, the Souvenir, the Collection*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Sutton David. 1998. *Memories Cast in Stone: The Relevance of the Past in Everyday Life*. Oxford: Berg.
- Sutton David. 2001. *Remembrance of Repasts: An Anthropology of Food and Memory*. Oxford: Berg.
- Štutiniene Irena. 2003. Įvadas, Krukauskienė E. ir kt. (red.). *Socialinė atmintis: minėjimai ir užmarštys*: 5–12. Vilnius: Eugrimas.
- Ten Dyke Elizabeth. 2000. Memory, History, and Remembrance Work in Dresden, Berdahl D. ir kt. (ed.). *Altering States: Ethnographies of Transition in Eastern Europe and the Former Soviet Union*: 139–157. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Terdiman Richard. 1993. *Present Past: Modernity and the Memory Crisis*. Ithaca: Cornell University Press.
- Verdery Katherine. 1996. *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton: Princeton University Press.
- Verdery Katherine. 1999. *The Political Lives of Dead Bodies. Reburial and Postsocialist Change*. New York: Columbia University Press.
- Watson Rubie. 1994. Memory, History, and Opposition under State Socialism: An Introduction, Watson R. (ed.). *Memory, History, and Opposition under State Socialism*: 1–20. Santa Fe: School of American Research Press.

On the Sensory Memory of Socialism

Gediminas Lankauskas

Summary

Following the end of Party rule in the late 1980s, erasing the communist past became one of the most pressing preoccupations throughout Eastern Europe. In postsocialist Lithuania, forgetting the legacy of Soviet-Russian colonialism entailed very specific reconfigurations of the public realm. Reclaiming differing spaces from the state and “cleansing” them of Marxist-Leninist imagery – statues, memorial plaques, propaganda posters, among others – constituted one strategy of forgetting the era of communist domination that spanned almost five decades. By the mid-1990s, Lithuania’s post-Soviet landscape was thoroughly cleansed of all referents to disvalued socialist history. At the time, this landscape became increasingly dominated by slick billboards advertising Coca-Cola, McDonald’s, SONY, among many other transnational commodities.

While ideological insignia of the socialist past were out of public sight, socialism was not out of people’s minds. Reordering immediate environments by erasing all referents to an undesirable past may aid forgetting, but it does not guarantee instant and complete amnesia. Letting go of the past is an inherently ambiguous and paradoxical process. Amnesia perpetually implicates memory and vice versa.

In the late 1990s, the statues of various renowned Party activists began to stir again. In 1998, a special parliamentary committee announced a nation-wide competition for initiatives that would ensure careful recuperation and preservation of the “unduly forgotten” iconographic legacy of socialism. A former collective-farm administrator turned capitalist entrepreneur with a successful mushroom-pickling business won the competition.

Over the next few years, recovered socialist icons travelled from Vilnius as well as other cities and towns toward Grūtas, a sleepy village in south-western Lithuania. Effigies of Marx, Lenin, Stalin, as well as countless other ideologues began to populate a wooded, swampy terrain owned by the enterprising mushroom mogul. Behind the peaceful village where time seemed to stand still, Grūtas Park was established in 2001. Its opening ignited a fierce national debate which polarized Lithuanians into those who applauded this commemorative initiative and those who saw it as a “criminal” act.

Ethnographic in its approach, this paper examines Grūtas as a place of contested social memory that recalls Lithuania’s socialist past in the increasing-

ly commodified milieu of the so-called transition to capitalist modernity. Remembering and forgetting interest me as situated social practices, that is, as phenomena which are shaped by processes of historical change and which in turn shape those processes. I suggest that memory as a practice and a generator of social knowledge affords a productive site in which to better apprehend as well as to critique the ongoing postsocialist transformation with its many unintended consequences.

Grūtas is also interesting as a site of commemoration where the period of Soviet rule is objectified by using predominantly non-verbal media of recollection. Specifically, this museum is intriguing not only as a site of memory where the socialist past is made present through visual representations, but also as a locus of commemoration that implicates the sense of taste. Distancing itself from logocentric methodologies that privilege narrative and text in memory research, the present paper insists on the importance of the senses in practices of social recall.

The paper begins with a discussion of the key features of public recall in Soviet Lithuania. Then it moves on to examine practices of remembering at the present postsocialist moment of unsettling systemic change. In the ethnographic section, I take the reader for a stroll through Grūtas for a more “phenomenological” experience of the Park. The excursion concludes with a Soviet-style lunch at its café. I pay particular attention to the manners in which differing artefacts displayed at Grūtas, as well as dishes and drinks on offer at the café, work to activate the sensorium of sight and taste as means for memorializing socialism.

Gauta 2005 m. balandžio mėn.

